

Nyelv, gondolkodás, relativizmus a késői Wittgenstein filozófiájában¹

0. A következőkben Wittgenstein filozófiájának közegében, némi kitékintéssel más — főként 18. századi — filozófiatörténeti példákra egy konceptuális kérdést szeretnék vizsgálni: nevezetesen azt, hogy milyen összefüggés fedhető fel a nyelv és a gondolkodás egységének tézise és a nyelvi relativizmus álláspontja között. Ezen belül nem elsősorban a késői mű interpretációs problémái foglalkoztatnak, hanem a jelzett konceptuális probléma megoldási lehetőségei, illetve a lehetséges megoldások korlátai.

A nyelv és gondolkodás egységének tézise ugyanis első pillantásra — legalábbis egy megfogalmazásban — ekvivalensnek tűnik a nyelvi, illetve kultúrrelativizmus tételével. Ha a nyelv a gondolkodással benső, lényegi kapcsolatban van, úgy valamely gondolat is, amelyet nem a *mi* nyelvünkön, hanem valamely *másik* nyelven fogalmaztak meg, per definitionem *más* gondolat lesz: a *másik* gondolat, illetve a *másik* nyelv a *mi* álláspontunkról — a mi nyelvünk, illetve gondolkodásunk közegén keresztül — meg sem lesz ragadható, illetve ennek következtében meg sem lesz ítéhető. Ám ha csak valamelyest is kiszélesítjük látóterünket (mondjuk csak Frege-re, a *Tractatus* Wittgensteinjére vagy Davidsonra gondolunk), az imént említett következtetés — ebben a tömör formában legalábbis — már sokkal kevésbé látszik egyértelműnek. Így felmerül a kér-

¹ A Német Ludwig Wittgenstein Társaság „Der Konflikt der Lebensformen in Wittgensteins Philosophie der Sprache” című konferenciáján (1995. nov. 22–25.) elhangzott előadás szövege. A tanulmány a Közép-Európa Egyetem támogatásával készült (Research Support Scheme of the Higher Education Support Programme, grant No.: 731/1995).

dés: milyen további finomításra van szüksége a nyelv-gondolkodás egysége tézisnek ahhoz, hogy egyszersmind a relativizmustézist is fogalmilag szükségszerűen maga után vonja? Ebből pedig rögvest adódik a második kérdés: teljesülhet-e az összes megadott feltétel ebben a szigorú megfogalmazásban (vagy egyáltalában), és ha nem, akkor ez mennyiben kell a relativizmustézis módosítására indítson bennünket?

E kérdések megválaszolásához először a nyelv és a gondolkodás egységének tézisének fogom további tételekkel kiegészíteni, s így egy fogalmi hálót körvonalazni. Gondolatmenetem második pontjaként pedig megkísérek legalább néhányat e szempontok közül a késői műre alkalmazni, miközben a relativista álláspont némely korlátjára is rá szeretnék mutatni.

1. FOGALMI KERET

Előadásom első részének fő mondandóját a következőképpen foglalnám össze: hogy a nyelv és gondolkodás egységének tézisének a relativizmuséval fogalmi kapcsolatba hozzuk, ennek az egyik lehetséges módja az, ha mind a nyelv, mind pedig a gondolkodás fogalmát igen tágan határozzuk meg. Ez az állítás ugyan nyilvánvaló módon a probléma olyan megoldásait tartja szem előtt, mint Wittgensteiné vagy Kuhné, ám alátámasztható az egységtézis, illetve a relativizmustézis elmúlt háromezredes történetére vonatkozó megfigyelésekkel is. E történet során ugyanis a két tézis mind erősebb megfogalmazást nyert, illetve ezzel összefüggésben mind a nyelv, mind pedig a gondolkodás fogalma kiszélesült.

(1) Az egyik oldalon szükségesnek látszik *a gondolkodás* fogalmat kiterjeszteni (1) minden kogníciókra, érzésünkre és érzetünkre, (2) minden, a világ dolgaival való ténykedésünkre, beleértve „szótlan” aktivitásunkat is, illetve (3) egész világképünkre. Mindaddig ugyanis, amíg a nyelv pusztán valamely szűk értelemben vett gondolkodással korrelál, le kell mondanunk arról, hogy átfogó érvényű relativizmustézist fogalmazzunk meg: ahhoz, hogy az emberi tapasztalatnak, elméletképzésnek stb. valamifajta közös alapját tételezhessük fel, elegendő, ha teszem azt csak néhány érzés-érzet — alapészlelet, érzetadat stb. — közösségével számolhatunk.

(II)(1) A másik oldalon kiterjesztendő *a nyelv* fogalma is minden életmegnyilvánulásra, az egész környezetre, kultúrára és életformára. Enélkül ugyanis, még ha a nyelvek különböznek is, nyitva marad annak a lehetősége, hogy az őket körülvevő közös kultúra és életforma közös vonatkoztatási rendszerül, értelmezési keretül szolgál hozzájuk.

(2) A nyelv fogalma kiterjesztésének tételét kiegészíti az az állítás, amely szerint az egyik életformából a másikba átlépés nem lehetséges,

(2a) mert egymás felé hermetikusan zártak,

(2b) s mert nincs olyan metarendszer, amely a különbségeket közöttük áthidalhatná: (2b₁) nincs sem olyan metanyelv, olyan metarendszer (univerzálisak, mint mondjuk az emberiség vagy a racionalitás), (2b₂) sem pedig olyan közös, univerzális életvilág (pl. „önmagukban való” tárgyak, „objektív” tények stb.), amelyet mint valami tőlünk függetlenül és objektíve létezőt feltételezhetnénk. A tényállásokat ugyanis a nyelv nem egyszerűen „regulálja”, hanem „konstruálja”, „konstituálja”. Ezzel szemben a világ a nyelvet nem határozza meg, s ebben az értelemben a kettejük közötti kapcsolat pusztán önkényes.

A (2) pont alatt felsorolt állításokból az is következik, hogy a nyelvek egymásra lefordíthatatlanok.

(3) Valamit lefordítani és valamit megtanulni tudni mindazonáltal nem ugyanaz. Ezért, még ha közös vonatkoztatási rendszer híján tökéletes fordítás lehetetlen volna is, még mindig nyitva maradna a lehetőség, hogy a saját nyelvünk/életformánk *mellett* egy másikat is megtanuljunk, elsajátítsunk, s ezáltal a másik életében azt teljesen megértve részt vegyünk — hacsak nem tételezzük fel, hogy az első nyelv (az anyanyelv) alapvetően meghatározó. Ez utóbbi előfeltevés szerint minden további nyelv csak az anyanyelv szűrőjén keresztül sajátítható el. Az anyanyelv korlátai ennél fogva nem léphetők át.

A felsorolt pontok némelyikét máshelyütt már részletesebben tárgyaltam: így a nyelvtanulás wittgensteini leírását, továbbá hogy ez — annak ellenére, hogy a szerzőnek bizonyos kijelentései megengednek univerzalista következtetéseket is — miként vonja maga után a relativizmust mint következményt, Neumer 1995a-ban (144–149. o.) és Neumer 1995c-ben (681–683. o.). A jelen írásban ezúttal azt szeretném vizsgálni, miként tágítja ki Wittgenstein a nyelv és a gondolkodás fogalmát, továbbá hogy miként jelenik

meg nála a nyelv önkényességének tézise. E vizsgálódás során többek közt arra is fény fog derülni, hogy az önkényesség fogalma nemcsak a (2b) pont alatti értelemben hozható a nyelv fogalmával kapcsolatba, hanem a gondolkodás fogalma kapcsán is releváns a relativizmustézis számára.

2. NYELV ÉS GONDOLKODÁS

A közhelyigazságot, mely szerint Wittgenstein számára gondolkodás elképzelhetetlen volt nyelv nélkül, ehelyütt nem kívánnám bővebben taglalni. Itt csak a *Filozófiai vizsgálódások* egy helyére szeretném felhívni a figyelmet, amely arra utal: Wittgenstein a nyelv és a gondolkodás viszonyát nem mint egyszerű azonosságot gondolta, hanem a kettő között fogalmi különbséget is látott. „A 'beszéd' (akár hangosan, akár magunkban beszélünk) és a 'gondolkodás' nem azonos típusú fogalmak; még ha a legszorosabb kapcsolatban vannak is.” (PU IIxi 312. o. A BPP II 7 §-ban egyenest a két fogalom kategorikus különbségéről beszél. Vö. még PU IIxi 305. o.) Az idézett paragrafus értelmezéséhez a pszichológiai megjegyzések két helyét hívhatjuk segítségül. Az egyik arra mutat rá, hogy egy gondolkodási folyamatról nem állíthatók ugyanazok a predikátumok, mint a beszédről: „a 'gondolkodási folyamatról' nem mondható, hogy kíséret nélkül megy végbe. Nincsenek szakaszai sem, amelyek a másik tevékenység (például a beszéd) szakaszainak megfelelnek”. (BPP II 7. §) Problémánk szempontjából mindazonáltal a másik szöveghely lényegesebb. A BPP I 180. §-ban Wittgenstein azt állítja, hogy ha a gondolkodás „valóban beszélgetés volna, akkor csak a beszélgetés szavairól lehetne beszámolni, továbbá azokról a külső körülményekről, amelyek közepette a beszélgetést lefolytatták, de nem arról a véleményről, amelyet ezek a szavak a maguk idején a beszélő számára kifejeztek”. Ezt a kijelentést többek közt a *Filozófiai vizsgálódások* némely helyével is összefüggésbe lehet hozni. Ezek szerint különbséget lehet tenni a gondolattal teli és a gondolat nélküli beszéd között (lásd például PU I 330. és 341. §). Ez utóbbi helyek alapján kiinduló állításunkat úgy értelmezhetjük, hogy a beszédet azért nem lehet a gondolkodással azonosítani, mivel a beszéd — hacsak nem papagájokkal vagy gramofonokkal van dolgunk — normál körülmények között több, mint

puszta mechanikus szabálykövetés, illetve egy beszédaktus külsődleges végrehajtása. Az emberi beszédnek éppen az a jellegzetesége, hogy a mondottakat nem csak eldaráljuk, hanem gondoljuk és úgy-értjük (meinen).

Ezzel Wittgensteinnak nem áll szándékában, hogy azt állítsa: a beszédet a gondolkodásnak, illetve az úgyértésnek a folyamata kellene, hogy kíséresse. Ám másfelől azáltal, hogy az úgy-értés fogalmát az aspektusváltás, a másodlagos jelentés, továbbá az atmoszféra fogalmaival hozza kapcsolatba, mégsem tudja kikerülni annak veszélyét, hogy egyfajta privátnyelv-koncepció határára érkezzék, miáltal a jelentés használatelmélete is legalábbis kétes fénybe kerül.²

(1) A gondolkodás fogalma

Wittgensteinon iskolázott gondolkodásmódunk számára természetesen nincs semmi meglepő abban, ha olyan megfogalmazásokban, mint például „A nyelv meghatározza a gondolkodást” vagy „Nyelv nélkül nem lehetséges gondolkodás” a nyelvvel korreláló gondolkodáson többet értenek, mint amit a szó szó szerint jelent. Hogy azonban ez messze nem magától értetődő, ezt prominens relativisták példái mutathatják. Példának okáért Condillac ugyan szoros kapcsolatot fedett fel nyelv és gondolkodás között, s *Essai*-jében megfogalmazta a „génie de la langue” koncepcióját is, mégis úgy vélte: „a percepció és a tudat nem maradhat el, amint valaki ébren van”. (Condillac 1947a: 19. o.) Hogy a relativizmus tételére nézvést következményekkel járhat, ha nyelv előtti percepciókat feltételezünk, ezt többek közt Maupertuis példája szemléltetheti a számkra, aki úgy gondolta: legalábbis az emberek első észleletei, s ezáltal néhány képzetük közös. (Maupertuis 1965: 437. o.) Így bár elvetette az univerzális írás gondolatát, mely a képzetek és primer érzetek univerzális rendjének lett volna megfeleltethető, mégis arra a következtetésre jutott, hogy legalább az első, természetes nyelvet — szemben a konvenciókon alapuló nyelvvel — képes mindenki megérteni. Még századunkban Whorf is azt feltételezte, hogy létezik valamely, minden ember számára közös psziché, így írván: „Pszichológiai kísérletek tanúsítják, hogy létezik a tapasztalatok összekapcsolódásának egy univerzális, érzésszerű (Gefühl-type) módja,

² Lásd ehhez Neumer 1995a-t.

amely a nyelvtől függetlennek mutatkozik — s amely mindenki számára alapvetően ugyanolyan.” (Whorf 1956: 267. o.)

Ám nemcsak univerzalista következtetések adódhatnak abból, ha a nyelv fogalmát valamely szűkebb gondolkodásfogalomnak feleltetjük meg. Erre többek közt Humboldt szolgálhat példaként, aki az individuum létének egyik garanciáját látta abban, hogy „[a]z ember több és még valami más is, mint minden beszéde és cselekvése, sőt, mint minden érzése és gondolata”. A nyelv és gondolkodás egysége tézisének klasszikusa ily módon az individualitás fogalmát összekapcsolta annak egyedi voltával és kimondhatatlanságával: „Egy bizonyos pontig egy ember minden terve és okoskodása nagyobb nehézségek nélkül részleteiben bemutatható és ábrázolható; amint azonban arra a pontra érünk, ahol a gondolat vagy a döntés elsőre keletkezett, rögvest úgyszólván ismeretlen világ határán találjuk magunkat, ahonnét csak egyes és töredékes jelenségek szökkennek elő, miközben e világ maga áthatolhatatlan sötétségbe burkolódik. És mégis épp e hajtóerők, e belső erők azok, amelyek az individuum tulajdonképpeni lényegét kiteszik, és eredendően mindent mozgásba hoznak [...]” (Humboldt 1968a: 88. o.)³

Ez az a háttér tehát, amely előtt a wittgensteini filozófiai álláspont jelentősége értékelhető. Wittgenstein ugyanis három vonatkozásban is többről szólt, mint pusztá gondolkodásról: (1) Először is minden érzésünket és érzetünket, *egész lelki életünket* bevonta a tárgyalásba. (2) Másodsor közismert tételét, mely szerint a „gondolkodás lényegében a jelekkel való operálás tevékenysége” (BB 23. o.), nemcsak a tulajdonképpeni értelemben vett jelhasználatra tekintette érvényesnek, hanem *mindenfajta cselekvésre és ténykedésre* is. A „gondolkodás” fogalmán pedig elsősorban nem kimondott, illetve tudatos és ésszerű megfontolásokat értett, hanem a spontán próbálkozást, összehasonlítást, a különböző lehetőségek közötti nemracionális választást. (Vö. például PU I 330. §, Z 100–108. § és BPP II 224–229. §.) Ez a fajta megfontolás az, ami megkülönbözteti az emberi cselekvést teszem azt a lélek nélküli rabszolgákétól — ekképp jelenik meg ezúttal a cselekvés vonatko-

³ Hasonló helyek egyébként Herdernél is olvashatók: „Minden embemnek saját mércéje van, mondhatni, minden érzéki érzése sajátos hangolódik össze [...] Ezekre a nyelvnek nincs is kifejezése, mivel minden ember mégis saját érzése szerint beszél és ért, és ezért az eltérő összekapcsolódásokhoz hiányzik a különböző érzések közös mércéje.” (Herder 1989: 287. o.)

zásában a korábban már említett gondolat, mely szerint az úgy-értés és gondolás az emberi beszéd megkülönböztető jegyei. E (2) tétel átvezethet a (3)-ikhoz: egy aspektusaként fogható fel ugyanis annak, hogy Wittgenstein a gondolkodás fogalmát az *egész világkép* fogalmára kiterjesztette.

A (3) pontot itt nem szeretném részletesebben tárgyalni. A (2) ponthoz itt csak annyit szeretnék hozzáfűzni, hogy ezt a pontot épp annyira lehetett volna később is, nem a gondolkodás, hanem a nyelv fogalma kiterjesztése kapcsán tárgyalni. Ez pedig azt jelezheti, hogy a két fogalom Wittgenstein szemében minden különbségük ellenére egymással igen szoros kapcsolatban is van, továbbá hogy az egyik fogalom kiterjesztése a másikéval összefüggésbe hozható. A továbbiakban részletesen csak az (1) ponttal szeretnék foglalkozni.

Wittgenstein privátnyelvkritikája egyike a mintapéldáknak arra, ahogyan a filozófus számára a nyelv nemcsak az ember gondolatait, hanem egész lelkiéletét is „betakarja” (vö. BPP I 184. §). „Nem arról van szó, hogy érzéki benyomásaink becsaphatnak bennünket, hanem arról, hogy megértjük *nyelvüket*. (És ez a nyelv — mint minden más nyelv — *megegyezésen* nyugszik.)” (kiemelések tőlem) — hangzik a *Filozófiai vizsgálódások* 355. §-ában. A mondottakkal Wittgenstein nemcsak azt állítja, hogy minden érzetünknek-érzésünknek nyilvánosan kimondhatónak kell lennie, hanem magukat az érzéki benyomások-érzetadatokat is a nyelv és a megegyezés fogalma alá sorolja. Ezáltal fogalmilag teszi lehetetlenné, hogy az érzések-érzetek mint véletlenszerűek és külsődlegesek kívül rekedjenek a nyelven, s kimondhatatlanok maradjanak. Ily módon a 355. § ugyan a kimondhatóság fogalmi problémáját megoldja, ám ez a megoldás rögvest újabb konceptuális problémákat vet fel. E kijelentés nyilvánvalóan azok közé tartozik, amelyek alapján Wittgensteinnak szemére vethető, hogy a szemében csak a viselkedés, s nem a fájdalom maga számít, s ezáltal számára a fájdalom a nyelvjátékból kihullik.

Természetesen vannak olyan szövegrészek is, amelyek más interpretáció felé egyengethetik az utat. Ehelyütt csak röviden utalnék azokra a paragrafusokra, amelyek szerint az érzet ha nem is valami, de nem is semmi (PU I 404. §), s amelyek elhatárolják magukat attól az állásponttól, mely szerint fájdalom ne volna fájdalomviselkedés nélkül lehetséges (PU I 281. §). Ez utóbbi már csak azért is

így van, mert a fájdalom és a viselkedés nem okvetlenül járnak együtt: fájdalmat lehet színlelni, de el is lehet titkolni.

A fájdalom esetében egyenest többről van szó, mint hogy nem mondunk mindig igazat, vagy pedig nem kell mindenről beszélnünk, amit érzünk. Hiszen ez elmondható gondolatainkról, szándékainkról, reményeinkről, terveinkről vagy megbánásunkról is. Ám valamit megbánni, vagy remélni csak az tud, „aki beszélni tud”. (PU III 489. o.) Csakúgy, ahogyan az aspektuslátásnak is az a feltétele, hogy az illető bizonyos szófordulatokat képes legyen használni — bármennyire furcsán hangozzék is, „hogy ez legyen annak a logikai feltétele; hogy valaki ezt és ezt *megéli!*” Ezzel szemben azt nem mondhatjuk, „hogy csak annak 'van fogfájása', aki ezt és ezt képes megtenni”. (PU IIxi 301. o.) Míg a remény, a szándék stb. léte nyelv nélkül lehetetlen volna, addig ebben az értelemben érzéseink-érzeateink léte logikailag független a nyelvtől.⁴

Ez a következtetés azonban, amelyet az imént idézett szavakból vonhattunk le, nemcsak a 355. § paragrafusból korábban adódott meglehetősen extrém következtetéssel nem egyeztethető össze. Nehézségek adódnak belőle ama sokkal mérsékeltebb wittgensteini állítás tekintetében is, mely szerint a nyelvjáték szabályai maguk előfeltételezik mind a viselkedés, mind pedig a fájdalom meglétét. (Ez utóbbi gondolat talán legvilágosabban a PU I 300. §-ban fogalmazódik meg.)

Konceptuális nehézségek már a kezdet kezdetén felmerülnek, amint a privátnyelvkritika kiindulópontját közelebbről megvizsgáljuk, és megkíséreljük továbbgondolni. A privátnyelvkritika kiinduló téziseit röviden a következőképpen lehetne összefoglalni: (1) Fájdalmaink nyelvi kinyilvánítása a fájdalmat nem leírja, hanem csak a korábbi közvetlen, „eredeti, természetes” fájdalomviselkedést helyettesíti. (PU I 244 §) (2) Így a fájdalomnyilvánítás kezdettől fogva cselekvésekhez kötött, s e cselekvések pedig valamilyen nyilvános térben játszódnak le. (3) Ez utóbbi tényező az, amely lehetővé teszi, hogy (3a) a fájdalmak a nyilvános nyelven és a nyilvános szabályokkal összhangban kifejeződjenek, és fordítva: (3b) a nyilvános nyelv megléte teszi egyáltalában lehetővé, hogy a fájdalmakat valóban fájdalmakként azonosítsuk.⁵

⁴ Erről lásd részletesebben Neumer 1995b: 131. skk.o.

⁵ Ezzel nem akarnám azt állítani, hogy önnön fájdalmainkat *kritériumokkal* azonosítanánk. Vö. Canfield 1991.

E fogalmi megoldás jelentőségét megvilágítandó újfent a filozófiatörténet nyújtotta tanulságokhoz fordulnék segítségül. E vizsgálódás emellett arra is szolgálhat, hogy a wittgensteini érvelés problematikus pontjaira irányítsa figyelmünket.⁶

Wittgensteinnak a fájdalomnyilvánításról szóló fejtegetései ugyanis hosszú filozófiai tradícióra nyúlnak vissza, mégpedig az „önkényes és önkéntelen jelek” distinkciójára. Az önkéntelen jeleken természetes jeleket volt szokás érteni, amelyek például az érzéseket és érzeteket közvetlenül megnyilvánítják, vagy amelyeket a tárgyak kauzálisan, az asszociáció törvénye vagy a hasonlóság elve alapján motiválják, s így például hangutánzó funkciójuk van. Az „önkényes” szó ezzel szemben a skolasztika *ad placitum, institutio, conventio* kifejezéseire vezethető vissza. Eszerint önkényes jeleken nem motivált és nem természetes jeleket értettek, amelyeket szándékosan, úgymond „tetszés szerint” találnak ki, s valamely társadalom megegyezésén alapulnak. (Vö. Coseriu 1968) Ez a distinkció a 18. századi nyelvkeletkezés-elméletek, s ezzel összekapcsolva a nyelv lényegéről szóló elgondolások egyik legfontosabb megkülönböztetése volt. Az utóbbit illetően a döntő kérdések egyike az volt, hogy mennyire lehet a tételt, mely szerint az emberi jelhasználat eredendően önkéntelen, átvinni annak fejlettebb szakaszaira is.

A vonatkozó elméleteket négy főbb csoportra oszthatjuk.

(1) Minden bizonnyal nem meglepő, hogy a kijelentés, amely szerint az első jelek *önkéntelen* jellege többé vagy kevésbé az egész emberi nyelvhasználatot meghatározza, kedvező pozíció volt *univerzalista* következtetések levonásához. Ehhez a kijelentéshez ugyanis rendszerint két másik is kapcsolódott, nevezetesen az, hogy a primer érzetek és ezáltal az ezekkel együtt járó érzésnyilvánítások minden ember számára közösek, továbbá, hogy a leképező nyelvet a leképezett világ, érzések stb. mint valami velük szemben álló objektivitás határozzák meg. (Vö. Knowlson 1965.)⁷ (2) A másik olda-

⁶ Az itt következő elemzéshez az Ayer 1954: 70. o.-án és Temkin 1968: 111. skk. o.-in olvasható fejtegetésektől kaptam indítatásokat.

⁷ A legismertebb példák, amelyekre Knowlson hivatkozik, Abbé de l'Épée és Abbé Roch-Ambroise Cucurron de Sicard. Egyébként furcsa módon nem túl gyakran találkozhatunk ezzel az állásponttal tiszta formában. Olyan kevésbé ismert művekben fejtik ki, mint Forberg 1969 és az a névtelen írás, amelyet szerzője a Berliini Királyi Porosz Tudományos Akadémia 1759-es „Quelle est l'influence réciproque des opinions du peuple sur le langage et du langage sur les opinions?”

lon viszont prominens *relativisták*, még ha az első hangok önkéntelen voltát és általános érthetőségét nem vonták is kétségbe, a fejlett nyelvek alapvető *önkényességében* ismerték fel annak a forrását, hogy minden nyelvben saját szellem testesül meg.⁸

(3) Mindazonáltal ahhoz, hogy relativista következtetéseket vonjunk le, nem elegendő a nyelv lényegi *önkényességét* feltételeznünk: ez az állítás további kiegészítő tételek nélkül legalább annyira helyet kaphat valamely *univerzalista* koncepcióban is, mondjuk azzal az indoklással, hogy éppenséggel a nyelvek önkényes természete teszi lehetővé univerzális írás kitalálását, vagy hogy épp ennek köszönhető, hogy az egyes nyelvek annak ellenére, hogy létezik közös emberi szellem, olyannyira különböznek egymástól.⁹ (4) A másik oldalon viszont levonhatók *relativista* következtetések akkor is, ha a természetes hangoknak mint motiváltaknak és *önkénteleneknek* döntő jelentőséget tulajdonítunk, amennyiben köztük és a leképezett tárgyak, illetve érzések között nem szükségszerű, hanem véletlenszerű kapcsolatot látunk, ami a nyelvek különbözőségét eredményezheti.¹⁰

című híres pályázatára küldött be (Anonymus 1760). Rousseau „dallam-harmónia” megkülönböztetése szintúgy a „természetes-konvencionális” illetve az „önkényes-önkéntelen” oppozíciójára vezethető vissza, ahol is számára a „természetes” egyúttal „univerzális” is, és amelyet egyértelműen magasabbra értékkel, mint a „konvencionális”. A nyelv tényleges, ha nem is kedvező fejlődése azonban szerte egyértelműen a konvencionális és önkényesség irányába halad.

⁸ Itt Maupertuist, Michaelist vagy Condillac *Essai*-jét hozhatjuk fel példaként. (Condillac a *Grammaire*-ben már nem képviseli ezt az álláspontot, amennyiben a jeleket többé már nem az önkényre, hanem a — közös *raison-ra* alapozott — analógiára vezeti vissza. Lásd ehhez Christmann 1980:527. o.) Így Politzer téved, amikor azt állítja, hogy „a nyelvi jel önkényes természetének előfeltételezése az egyetlen lehetőség arra, hogy kikerüljük a relativizmust”. (Poltizer 1963: 32. o.)

⁹ Így például Johann Severin Vater univerzális pazigráfiára (így nevezték az univerzális írást) vonatkozó terve mellett azt hozta indokul, hogy a nyelv önkényes, s így a megállapodáson nyugszik. Johann Wemer Meiner ugyan nem vitatta a nyelvek tényleges sokféleségét. Ám éppen mivel önkényesek, nem érv ez a sokféleség szerinte az ellen, hogy a nyelvek valamely közös emberi szellem lenyomatai lehessenek. A nyelvek különbözősége akkor szólna az emberi gondolkodás különbözősége mellett, ha nem lennének önkényesek.

¹⁰ Jellegetes példája ennek Johann Georg Sulzer „Megjegyzések az észnek a nyelvre, és a nyelvnek az észre gyakorolt kölcsönös hatásáról” című írása, amely a nyelvnek „minden puszta önkényes alkalmazását” kizárja. (Sulzer 1974: 177. o.) A természetes hangok utánzása azonban a szerző szerint nem szükségszerűen meghatározott, hanem a véletlentől függ, ez pedig a nyelvek különbözőségét eredményezi.

Visszatérve a wittgensteini álláspont elemzéséhez, elsőként azt mondhatjuk, hogy a filozófus megszüntette azt a szembeállítást, amelynek egyik oldalán az „önkéntelen” terminus a „természetes”-sel és a „motivált”-tal kapcsolódik össze, a másik oldalán pedig az „önkényes” kifejezés a „konvencionális”-sal stb. jár együtt. Az ő szemében ugyanis mindent „betakar a használat, a nyelvjáték gyakorlata”. (BPP I 184. §) Jóllehet, megtartja az „önkéntelen interjekciók” és az „önkényes jelek” distinkcióját, legalábbis egy formában: nevezetesen a „megnyilvánulás-közlemény” szembeállításában, amelyen belül a gesztusokat is a nyelvi megnyilvánulásokhoz hasonlóan kezeli. A megnyilvánulás és közlemény közötti különbség azonban nézete szerint nem abban áll, hogy az első a konvencionális nyelv nélkül is érthető volna, a második viszont nem.¹¹ „Kínai gesztusokat éppoly kevésbé értünk meg, mint kínai mondatokat” — írja (Z 219. §). Ezzel nemcsak arra utal, hogy a gesztusok — a szemléltető oldaláról tekintve — csak a nyelvi közösség meghatározta szabályok háttéré előtt érthetők meg egyáltalában, hanem arra is, hogy — most már az ágens oldaláról nézve a dolgot — a gesztusokat, miként a nyelvi megnyilatkozásokat, a mindenkori nyelvjáték szabályainak megfelelően meg kell tanulni.

Ebből adódóan Wittgenstein számára nincs értelme annak, hogy „természetes” és „motivált” jelekről beszéljünk, csak annak, hogy „önkényesekről”. A jelek pedig önkényesek abban az értelemben, hogy nem a jelölt természete felől megközelítve, hanem csak a mindenkori nyelvjáték szabályaihoz viszonyítva lehet őket megérteni. Ebben az értelemben tehát minden jelentés viszonylagos, relatív. Eközben azonban Wittgenstein meg is változtatja az „önkényes” szó jelentését: még ha a nyelvet megállapodásra vezeti is vissza, ezt mégsem a jelek tudatos, szándékos és tetszés szerinti kitalálásaként határozza meg.

Wittgenstein gondolatmenetének mindazonáltal van egy bökkenője, s ez éppen a privátnyelvkritikában jut kifejezésre. A filozófus privátnyelvkritikájának kiindulópontja nem véletlenül a fájdalomérzések és a fájdalomnyilvánítások. Úgy véli ugyanis, hogy mindaz, amit a nyelv eme primitív formáin megfigyelhetünk, átvihető a bonyolultabb esetekre is. A kérdés csupán az, hogy a primi-

¹¹ A megnyilvánulás-közlemény distinkciójáról lásd Neumer 1991: 73–75., 109–110., 125–126. és 173–175. o.

tív formák valóban azt mutatják-e, amit a filozófus láttatni szeretne velük.

A privátnyelvkritika döntő pontja, mint már elhangzott, hogy létezik valamilyen primitív fájdalomviselkedés, amelyet aztán a nyelvi kifejezés helyettesíthet. Ez teszi lehetővé, hogy az egyik oldalon a felnőttek a gyermek fájdalmát felismerjék, s a másik oldalon pedig képesek legyenek a gyermeket új fájdalomviselkedésre megtanítani.

Ez azonban egyúttal a privátnyelvkritika érzékeny pontja is. A primitív fájdalomviselkedés ugyanis, mint maga Wittgenstein is néhány helyen nyíltan kimondja, „nyelv előtti” (vorsprachlich). (BPP I 916. §, Z 541. §) Így ugyan meglehet, hogy a felnőttek csak nyelvi ismereteik alapján — amelyeket tehát előzetesen el kellett sajátítaniuk — képesek arra, hogy a gyermek fájdalmát fájdalomként, s ne mondjuk viszketésként azonosítsák. Ezzel szemben a gyermeknek viszont nincs előzetes ismeretekre, publikus szabályokra szüksége ahhoz, hogy fájdalmát üvöltéssel kifejezésre juttassa. Ez a gesztus független attól, hogy kínainak vagy brazilnak született — épp ezért nyelv előtti.

Emellett a primitív fájdalomviselkedést azért lehetséges a fájdalom gesztusaként, s nem valami másként azonosítani, mert anélkül is, hogy valamely szabályrendszert el kellett volna hozzá sajátítani, mutat bizonyos szabályszerűséget.¹² És harmadszorra ennek a gesztusnak csak akkor van értelme, ha valamely *fájdalom* gesztusa, ha tehát rendszerint fájdalmat, s nem valami mást fejez ki — ez a gesztus tehát azt előfeltételezi, hogy kezdettől fogva léteznek fájdalmak, melyeket előbb kifejezünk, s e kifejezést csak aztán helyettesítjük az elsajátítás folyamata során valamilyen nyelvi megnyilvánulással.

Ez az elmélet tehát éppen azt az álláspontot előfeltételezi, amely ellen hadakozik: feltételezi, hogy léteznek bizonyos természetes hangok és gesztusok, amelyek az érzésekkel szabályos kapcsolatban állnak. Emellett ez az összefüggés nem csupán ennek vagy annak a gyermeknek az esetében kell hogy fennálljon anélkül, hogy annak valamit is meg kellett volna tanulnia, hanem lega-

¹² Ezt a *Filozófiai vizsgálódások* 142. §-a világosan ki is mondja: „És ha a dolgok egészen máshogyan viselkednek, mint ahogyan ténylegesen viselkednek (ha például a fájdalomnak, a félelemnek, az örömmel nem lenne jellegzetes kifejezése; [...]), akkor ettől normális nyelvjátékaink értelmüket veszítenék.”

lább még néhány esetében. Ez az elmélet tehát valami közöset előfeltételez, ami önkéntelen és természetes.

Ezzel más úton újra a korábban már levont következtetésre jutottunk. Meglehet, hogy a kérdés, amely valamely nyelvjáték elsajátítására irányul, mondjuk a remény, a szándék vagy a bonyolult érzések esetében egybeesik az ezek létére irányuló kérdéssel. Bonyolult érzések bizonyára a nyelvhasználat függvényében fejlődnek ki: egy gyermeknek nem lehetnek olyan összetett érzései, mint Ivan Karamazovnak, s nem érezheti, hogy lelke meghasonlott Schiller dicsősége és az érzékiség szakadáka között. (Johnston 1993: 129. o.)¹³ Nem így áll azonban a helyzet a fájdalom esetében, legalábbis abban az értelemben nem, hogy valaki fájdalmat — azzal párhuzamosan, ahogyan mi nyelvi megnyilvánulásai alapján állítjuk, hogy fájdalmai vannak — csak e megnyilvánulások tették volna lehetővé.

(II) *A nyelv fogalma*

A gondolat, amely szerint az, hogy egy nyelvet megértsünk és beszéljünk, többet kíván, mint hogy pusztán szókincsét; illetve szintaktikai és szemantikai szabályait elsajátítsuk, s hogy a megértéshez bizonyos nyelven kívüli tényezőket, mint például (1) gesztusokat, cselekvéseket, az életformát, kultúrát, tradíciót stb. és (2) a fizikai világ tárgyait mint környezetet figyelembe kell vennünk, szintén nem új. Mint ahogyan az az elképzelés sem, hogy számunkra a világ csak egy tág értelemben vett, az egész környezetével összeszövődött nyelv szemüvegén keresztül jelenik meg. Ám mindkét megfogalmazás nyitva hagyja a kérdést, milyen szerepük is van itt a szűk értelemben vett nyelven kívüli tényezőknek, illetve hogyan is határozható meg a viszony közöttük és a nyelv között. Itt következő fejtegetéseimet a fizikai, természetes tárgyak szerepére fogom összpontosítani. Ez többek közt azzal az előnnyel is jár, hogy a két említett

¹³ Ekképp a wittgensteini felfogás az ellen a hagyományos elképzelés ellen irányul, amely szerint éppenséggel a bonyolult érzések azok, amelyek kimondhatatlanok volnának. Másfelől viszont, mint korábban már utaltam rá, maga Wittgenstein sem tudja elkerülni, hogy egyfajta privát nyelv-koncepcióhoz közeledjék, amikor a bonyolult érzéseket a másodlagos jelentéssel és az atmoszférával hozza kapcsolatba.

kérdés elemzését — tehát a környezetnek és a nyelv tárgykonstituáló szerepének problémáját — egymással össze is kapcsolhatjuk.

A probléma filozófiatörténeti megközelítése itt is szolgálhat számunkra néhány szemponttal. Így környezet és nyelv kapcsolatát fel lehet fogni úgy, hogy a környezet egyoldalúan meghatározza a nyelvet. E felfogás egyszerűbb és filozófiailag kevésbé érdekes formája, amikor valamely nyelv szókincsét a megfelelő, a környezetben található tárgyak meglétére vezetik vissza. Bonyolultabbak már például a klímaelméletek (Vö. Koller 1918: 7–32. o.), mint tessenek azt, Rousseaué, aki az északi és a déli nyelvek különbségeit az éghajlat különbségeire vezette vissza. (Rousseau 1990: 91–113. o.) De feltételezhető valamilyen kölcsönös meghatározottság is a nyelv és természetes környezete között, miként ezt például Herder fogalmazta meg az *Ideen*-ben. Herder ugyan egyfelől az emberi szellemnek és produktív erőinek alapvető szerepet tulajdonított, ám másfelől ezeknek nézete szerint a külső körülmények és az éghajlat bizonyos határokat is szabott. Ily módon Herder továbbra is valamilyen, a szubjektív oldaltól elválasztott, tőle nem alakított objektív oldalt tételezett fel. Még maga Humboldt sem adta fel a nyelvtől függetlenül létező objektív világ eszméjét. Jóllehet, úgy vélte, hogy „a tárgyak egy nagy részét csak az őket jelölő szavak teremtik” (Humboldt 1968d: 640. o.), aminek ismert kijelentése szerint az a következménye, hogy „minden nyelvben sajátos világnézet rejlik”. (Humboldt 1968c: 60. o.) Mégis a következőket írta: „A megismerhető összessége, mint valami az emberi szellemtől megmunkálendő föld, a nyelvek között, tőlük függetlenül, középen fekszik [...]” (Humboldt 1986b: 27. o.)

Wittgenstein vonatkozó álláspontjának különlegessége éppen az, hogy az objektivitás és szubjektivitás ilyen elválasztását mint értelmetlent elutasítja.¹⁴ „Mint minden metafizikai, a gondolat és a valóság harmóniája a nyelv grammatikájában rejlik” — ekképp vonja be a filozófus a valóságot a nyelvbe. (Z 55. §) Hogy mit értünk tapasztalaton, valóságon, a valósággal való megfelelésen, „igaz”-on és „hamis”-on, ezt a nyelv belülről — intern módon — határozza meg, nem pedig a nyelvjátékhoz képest külsődleges tények. Amit le tudunk írni, az nem más, mint nyelvjátékaink.

¹⁴ A következő fejtegetések több ponton egybeesnek Neumer 1995b szövegével. A gondolatmenet sérelme nélkül sajnos nem tudtam ezeket a részeket elhagyni.

A mondottak ellenére a késői mű egyik kényes kérdése, hogy a tények nem avatkozhatnak-e be mégis az nyelvjátékok életébe, illetve hogy a róluk szóló kijelentéseinket nem befolyásolhatják-e. Természetesen nem véleményeinkről van itt szó, amelyeket a nyelvjáték mint „igazakat” és „hamisakat”, s ennélfogva eleve változékonyságukat definiál. A kérdés az úgynevezett fundamentális ítéletek vonatkozásában merül fel, amelyek az egész nyelvjátékot és életformát meghatározzák. Mint ismeretes, Wittgenstein első válasza itt is nemleges: egyes megfigyelések nem vonhatják kétségbe ezeket az ítéleteket, hiszen éppen a tökéletes kételynélküliség teszi őket fundamentálissá.

Hogy ez a válasz Wittgensteint mégsem tudta megnyugtatni, arról olyan ismétlődő kérdései tanúskodnak, mint: „Mi lenne, ha valami *valóban hallatlan dolog* történnék, ha mondjuk azt látnám, amint a házak fokozatosan minden nyilvánvaló ok nélkül gőzzé alakulnának; ha a marha a mezőn a fejére állna, nevetne és érthető szavakat mondana; ha a fák fokozatosan emberekké, s az emberek fákká válnának?” (ÜG 513. §) Wittgenstein szerint ugyan nem volna elképzelhetetlen, hogy ilyen körülmények között sem adnánk fel ítéleteinket, s tovább folytatnánk a régi nyelvjátékot — teszem azt, az indukció nyelvjátékát —, ám ekkor kérdés volna, hogy még mindig a régi értelemben vett indukcióról beszélhetnénk-e, nem változnék-e meg az „indukció” szó jelentése — azaz nem valamilyen *másik, megváltozott* nyelvjátékkal lenne-e dolgunk. (Vö. ÜG 619. §) De a „hallatlan” más módon is eredményezhet másik nyelvjátékot: készíthet arra is bennünket, hogy egész vonatkoztatási rendszerünket megkérdőjelezzük, azaz „hogy a régi nyelvjátékot” ne tudjuk tovább „folytatni. Hogy a játék *biztonságából* kiszakadjunk!”. (ÜG 617. §)

A kérdés, miként is avatkozhatnak be a tények mint meghatározó tényezők a nyelvjáték életébe, különösen világosan kerül elő Wittgensteinnak a színfogalmakról szóló fejtegetéseiben. Fő tétele persze itt is a szokásos: Hogy milyen színeket ismerünk fel, az alapvetően nem empirikus-természettudományos kérdés, hanem logikai. Attól függ, milyen színneveink vannak, s ebben az értelemben önkényes.

Mégis Wittgenstein bizonyos példái arra utalnak: a természetnek lehet itt is hozzászóló nivalója. Így a filozófus egyhelyütt mintegy gondolati kísérletként egy olyan országot képzel el velünk, ahol

a színek folytonosan változnak, vagy egy olyat, ahol a tárgyoknak csak egyféle színük van. Ezen országok lakóit nem lennének képesek megtanítani arra, hogy a mi színneveinket használják, a(z állandó) színek hiánya ezt a nyelvjátékot nem tenné lehetővé. (BPP II 198–199. §) Hasonló példa lehet annak az országnak az esete, ahol a színnevek azért különböznek a mi színneveinktől, mert az ország polgárai színvakok. Ennek az országnak a lakói éppúgy képtelenek volnának arra, hogy a mi színfogalmaink használatát elsajátítsák, mint a korábbi országéi (BÚF III 112., 120. és 281. §). Az ilyesfajta kemény tényekkel szemben tehát fogalmaink, nyelvjátékaink tehetetlenek. (Ezzel szemben egy olyan ország lakóinak, akik csak azért „színvakok”, mert más színfogalmaik vannak, mint nekünk, elképzelhető — még ha esetleg nem is könnyű a feladat —, hogy a mi színneveink használatát megtanítsuk. [LP 220. §])

Akárhogy is, Wittgenstein többé a következtetést nem tudja kikerülni: „Nos, hát nem magától értetődő, hogy valamely nyelvjáték lehetőségét bizonyos tények szabják meg [bedingt]?” (ÜG 617. §, vö. még BPP II 190., 727. §, Z 350, 352. §) Ez a kijelentés ugyan még felfogható egyszerűen annak következményeként is, hogy Wittgenstein a nyelv fogalmát az egész életformára, s ezáltal egy mondat megértési feltételeit az egész környezetre kiterjesztette. Ha az *egész* környezetről beszélünk, akkor természetesen a dolgok/tények is ide tartoznak. Ekkor pedig a tények többé már nem mint okok — mint amik a nyelvjátékhoz képest külsődlegesek — jelennek meg, hanem mint intern feltételek.

Ez utóbbival azonban már többet állítottunk annál, mint hogy nincs értelme nyelven kívüli tényekről beszélnünk, mivel ezeket is a nyelvjáték definiálja. Ha bizonyos tárgyak, illetve tények a nyelvjáték részeivé válnak, úgy ez azt jelenti, hogy többé nem azon tényezők közé tartoznak, amelyeket a nyelvjáték határoz meg, hanem azok közé, amelyek, maguk is nyelvjáték lévén, definiálnak. Ha azonban ez igaz, akkor többé nem lehet minden további nélkül — miként ez pedig Wittgenstein szívesen tenné — értelmetleneként elvetni az olyan kijelentéseket, mint például hogy „Valahol mégiscsak a létezésbe és nemlétezésbe fogsz ütközni!” — ám ez mégis azt jelenti, hogy *tényekbe*, s nem fogalmakba.” (BPP II 432. §, vö. Z 364. §) Ha tehát fejtegetéseink elején a követelményben, mely szerint a nyelvnek mint önkényes rendszernek a fogalmát ki kell tágítani, konceptuális előfeltételét láthattuk annak, hogy erős relati-

vista következtetések legyenek levonhatók, most arra derült fény, hogy épp ez a tétel az, amely a relativista elmélet önfelbomlását eredményezi.

Ezzel hasonló következtésre jutottunk, mint korábban a fájdalom, illetve a fájdalomnyilvánítás vonatkozásában: még ha a nyelv nagyjában-egészében önkényes rendszert alkot is,¹⁵ mindig marad valamilyen reziduum, üledék, ami ennek az önkénynek már nincs alávetve, s ami így — amennyiben más fogalmi előfeltételek is teljesülnek — arra hívhatja fel a figyelmünket, hogy a tiszta relativista álláspont szükségképpen korlátokba ütközik.

Budapest

Neumer Katalin

IRODALOM

I. Wittgenstein műveit a *Werkausgabe in 8 Bänden*, Frankfurt/M.. Suhrkamp 1984 kiadás alapján idézem. Rövidítésük a szokásos:

BB — *Das Blaue Buch. Eine philosophische Betrachtung (Das Braune Buch)*

BPP — *Bemerkungen über die Philosophie der Psychologie*

BÜF — *Bemerkungen über die Farben*

LP — *Letzte Schriften über die Philosophie der Psychologie*

PU — *Philosophische Untersuchungen*

ÜG — *Über Gewißheit*

Z — *Zettel*

II. Egyéb irodalom

[Anonymus] 1760. *Abhandlung über die Frage von dem Einfluß der Meinungen in die Sprache und der Sprache in die Meinungen eines Volkes*, in: *Dissertation* 1760.

Ayer, Alfred J. 1954. „Can There Be a Private Language?“, *Belief and Will. Proceedings of the Aristotelian Society*, Supplementary Volume XXVIII, 63–76. o.

Canfield, John V. 1991. „Private language: *Philosophical Investigations* section 258 and environs”, in: Arrington, Robert L. — Glock, Hans-Johann (eds.), *Wittgenstein's Philosophical Investigations. Text and Context*, London and New York: Routledge, 120–132. o.

Christmann, Hans Helmut 1980. „Zum Begriff der Analogie in der Sprachbetrachtung des 16. bis 19. Jahrhunderts”, in: *Stimmen der Romania. Festschrift für W. Theodor Elwert zum 70. Geburtstag*, hg. v. Gerhard Schmidt und Manfred Tietz, Wiesbaden: B. Heymann Verlag, 519–535. o.

¹⁵ Egy értelemben természetesen Wittgenstein számára sem önkényes a nyelv, mégpedig amennyiben valamely nyelv szabályai határozzák meg, mi az, ami az illető nyelvjáték határain belül megengedett. Vö. Raatzsch 1995.

Condillac, Étienne Bonnot de 1947a. *Essai sur l'origine des connoissances humaines*, in: Condillac 1947c, I. köt., 1–118. o.

Condillac, Étienne Bonnot de 1947b. *Grammaire*, in Condillac 1947c: I. köt. 427–513. o.

Condillac, Étienne Bonnot de 1947c. *Oeuvres philosophiques de Condillac*. Texte établi et présenté par Georges Le Roy, Paris: Presses Universitaires de France
Coseriu, Eugenio 1968. „L'arbitraire du signe. Zur Spätgeschichte eines aristotelischen Begriffes”, *Archiv für das Studium der neueren Sprachen*, 119. évf., 204. köt., 81–112. o.

Dissertation 1760. *Dissertation qui a remporté le Prix proposé par l'Académie Royale des Sciences et Belles Lettres de Prusse sur l'Influence réciproque du Langage sur les Opinions, et des Opinions sur le Langage. Avec les Pièces qui ont concouru*, Berlin: Haude & Spener

Forberg, Friedrich Karl 1969. „Über den Ursprung der Sprache”, *Philosophisches Journal einer Gesellschaft Teutscher Gelehrten*, hg. v. Friedrich Immanuel Niethammer, 1795, 3. köt., 2. füzet, 135–160. o. (Utánnyomás: Hildesheim: Georg Olms Verlagsbuchhandlung)

Herder, Johann Gottfried 1989. *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit*, in: *Werke in zehn Bänden*, Frankfurt/M.. Deutscher Klassiker Verlag, 6. köt., hg. v. Martin Bollacher

von Humboldt, Wilhelm 1968a. „Das achtzehnte Jahrhundert”, in: Humboldt 1968e, II. köt., 1–112. o.

von Humboldt, Wilhelm 1968b. „Ueber das vergleichende Sprachstudium in Beziehung auf die verschiedenen Epochen der Sprachentwicklung”, in: Humboldt 1968e, IV. köt., 1–34. o.

von Humboldt, Wilhelm 1968c. „Ueber die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues und ihren Einfluss auf die geistige Entwicklung des Menschengeschlechts”, in: Humboldt 1968e, VII. köt., 1–344. o.

von Humboldt, Wilhelm 1968d. „Ueber den Einfluss des verschiedenen Charakters der Sprachen auf Literatur und Geistesbildung”, in: Humboldt 1968e, VII. köt., 640–644. o.

von Humboldt, Wilhelm 1968e. *Gesammelte Schriften*, hg. v. d. Königlich Preußischen Akademie der Wissenschaften, Berlin 1903–1936, photomech. Nachdruck Berlin: W. de Gruyter

Johnston, Paul 1993. *Wittgenstein. Rethinking the Inner*, London and New York: Routledge

Knowlson, J. R. 1965: „The Idea of Gesture as a Universal Language in the XVIIth and XVIIIth Centuries”, *Journal of the History of Ideas*, 4, 495–508. o.

Koller, Armin Hajman 1918. *The Theory of Environment. An Outline of the History of the History of the Idea of Milieu, and its Present Status*, Menasha, Wisconsin: George Banta Publishing Company

Maupertuis, Pierre Louis Moreau de 1965. „Dissertation sur les différens moyens les hommes se sont servis pour exprimer leurs idées”, in: OEUVRES, Nachdruck der Ausgabe Lyon 1768, Hildesheim-New York: Georg Olms Verlag 1965, III. köt., 435–468. o.

Meiner, Johann Werner 1971. *Versuch einer an der menschlichen Sprache abgebildeten Vernunftlehre oder Philosophische und allgemeine Sprachlehre*, mit

einer Einleitung v. Herbert E. Brekle, Stuttgart-Bad Cannstatt: Friedrich Frommann Verlag (Günther Holzboog)

Michaelis, Johann David 1760. *Beantwortung der Frage von dem Einfluß der Meinungen in die Sprache und der Sprache in die Meinungen*, in: Dissertation 1760.

Neumer, Katalin 1991: *Határutak. Ludwig Wittgenstein késői filozófiájáról*, Budapest: MTA Filozófiai Intézete

Neumer, Katalin 1995a. „A jelentés élménye. Privátnyelvkritika és a jelentés használatelmélete Wittgenstein pszichológiai feljegyzéseinek tükrében”, in: Neumer 1995d: 139–156. o.

Neumer, Katalin 1995b. „A leopárd és a fájdalom. Nyelven kívüli tények avagy a relativizmus határai a késői Wittgenstein filozófiájában”, in: Neumer 1995d: 119–138. o.

Neumer, Katalin 1995c. „Das Fremde und das Eigene. Zu Wittgensteins Spätphilosophie”, in: Johannessen, Kjell S. Nordenstam, Tore (Hg.), *Culture and Value. Philosophy and the Cultural Sciences — Philosophie und die Kulturwissenschaften*, Kirchberg am Wechsel: Österreichische Ludwig Wittgenstein Gesellschaft, 677–684. o.

Neumer, Katalin 1995d: *Tévelygések a nyelv labirintusában. Filozófiai-irodalmi tanulmányok*, Budapest: Doxa Könyvek

Politzer, Robert L. 1963. „On Some Eighteenth Century Sources of American and German Linguistic Relativism”, in: *Weltoffene Romanistik. Festschrift Alwin Kuhn zum 60. Geburtstag*, hg. Guntram Plaugg u. Eberhard Tiefenthaler, (Innsbrucker Beiträge zur Kulturwissenschaft, hg. v. d. Innsbrucker Gesellschaft zur Pflege der Geisteswissenschaften, Bd. 9/10) Innsbruck, 25–33. o.

Raatzsch, Richard, „Begriffsbildung und Naturtatsachen” in: von Savigny, Eike — Scholz, Oliver R. (Hg.), *Wittgenstein über die Seele*, Frankfurt/M.: Suhrkamp 1995, 268–280. o.

Rousseau, Jean-Jacques 1990. *Essai sur l'origine des langues où il est parlé de la mélodie et de l'imitation musicale*. Texte établi et présenté par Jean Starobinski, Paris: Éditions Gallimard

Sulzer, Johann Georg 1774. „Anmerkungen über den geistigen Einfluß der Vernunft in die Sprache, und der Sprache in die Vernunft”, in: J. G. Sulzers *Vermischte Philosophische Schriften*, I. Theil, Leipzig 1773, 166–198. o., (Reprint: Hildesheim and New York: Georg Olms Verlag)

Temkin, Jack 1986. „A Private Language Argument”, *Southern Journal of Philosophy*, vol. 24, 109–121. o.

Vater, Johann Severin 1770. *Versuch einer allgemeinen Sprachlehre*, Faksimile-Neudruck der Ausgabe Halle 1801 mit einer Einleitung und einem Kommentar von Herbert E. Brekle, Stuttgart-Bad Cannstatt: Friedrich Frommann Verlag (Günther Holzboog)

Whorf, Benjamin Lee 1956. *Language, Thought, and Reality. Selected Writings*, ed. and with an introduction by John B. Carroll, foreword by Stuart Chase, Cambridge, Massachusetts, USA: M.I.T. Press, Massachusetts Institute of Technology